

**SUITSIDIAL XULQ-ATVOR HAQIDA UMUMIY VA PSIXOLOGIK
TUSHUNCHALAR**

Xolbekova Gulhayo Ilhomjon qizi

*Andijon Davlat Universiteti sirtqi bo'lim pedagogika va psixologiya yo'nalishi
4-kurs 407-guruh talabasi*

Qobulova Oydinoy Ikromidin qizi

*Andijon Davlat Universiteti sirtqi bo'lim pedagogika va psixologiya yo'nalishi
4-kurs 407-guruh talabasi*

Sotvoldiyeva Zulayho To'lanboy qizi

*Andijon Davlat Universiteti sirtqi bo'lim pedagogika va psixologiya yo'nalishi
4-kurs 407-guruh talabasi*

Annotatsiya: Maqolada bugungi muhim va global sharoitda suitsid muammosi yuzasidan, dunyo va yurtimiz olimlari tomonidan olib borilgan qator tadqiqotlar va ularning natijalari yuzasidan ishlab chiqilgan ilmiy xulosalar tahlil qilingan bo'lib, qo'lga kiritilgan ilmiy va empirik natijalar atroflicha tahlil etilgan va muallif qarashlari bilan boyitilgan.

Kalit so'zlar: suitsid, jamiyat, depressiya, krizis, affekt, psixologik ta'sir, voyaga yetmagan, o'zgarish, diniy qarashlar, xalqlar tarixi, psixologik hodisa, umidsizlik, kasallik, o'lim

Abstract: In today's important and global conditions, the scientific conclusions developed by the scientists of the world and our country regarding the problem of suicide and their results are analyzed.

Keywords: suicide, society, depression, crisis, affect, psychological impact, juvenile, change, religious beliefs, history of peoples, psychological phenomenon, despair, disease, death

Kirish: Jamiyat o'zini biologik va ijtimoiy jihatdan yosh avlod orqali rivojlantiradi. Ma'lumki, yoshlar mamlakat kelajagini ifodalaydi, shu bilan bog'liq holda ularning kayfiyati, xulq-atvori muayyan jamiyatdagi ijtimoiy-psixologik, siyosiy muhitning o'ziga xos "o'lchovi"dir. I.S.Kon yoshlarga keng quyidagicha tarif beradi: "Yoshlar - bu yosh xususiyatlari, ijtimoiy mavqei va ma'lum ijtimoiy-psixologik xususiyatlarining kombinatsiyasi asosida aniqlangan demografik guruhdir. Yoshlik hayot tesiklining ma'lum bir bosqichi sifatida biologik mukammallikdir, lekin uning o'ziga xos yosh chegaralari, ijtimoiy mavqei bilan bog'liq ijtimoiy-psixologik xususiyatlar ijtimoiy-tarixiy xususiyatga egadir.

Nazariy tahlillar: Suitsidial xulq-atvor muammosi psixologiya nuqtai nazaridan olganda yangi atama sifatida qaralmaydi. Sababi u qadimgi davrlardan beri

olimlarning (Aristotel, Pifagor, Platon) muhokamasi, o‘rganishi va talqini mavzusi bo‘lib kelgan. O‘z joniga qasd qilish inson xatti-harakati sifatida barcha dinlarda aks ettirilgan va aksariyat hollarda qoralangan, ba‘zilari bundan mustasno, masalan, Hindiston xalqlari orasida ayolning erining jasadi bilan o‘zini-o‘zi yoqib yuborishi, xotinning eriga sodiqligining belgisi sifatida qaralgan.

Jahonga mashhur faylasuflarning ilmiy qarashlarida doimiy tarzda o‘z joniga qasd qilish qoralansada, lekin, ayrim antik davr olimlari mazkur holatni oqlashga xarakat qilishadi.

Qadimgi arman faylasufi E.Daffioz joniga qasd qilishni oqlash mumkin bo‘lgan quyidagi oltita sababni tan oladi:

- yashash uchun mablag‘larning etishmasligi bilan;
- kuchli og‘riq bilan kechadigan kasallik;
- umidsiz holat (asir, tahdid, qiynoqlar);
- chuqur qarilik;
- nopok yoki kamsituvchi harakatga majburlash; - umumiy baxtsizlik.

Yuqoridagi ilmiy-amaliy dalillarning ilmiy tahlili shuni ko‘rsatadiki, o‘z joniga qasd qilish jamiyatning kuchli ta‘siriga asoslangan shaxsning alohida psixologik holatining natijasidir. Bu esa S.Bogomlova ta‘rificha: “O‘z joniga qasd qilish psixologik hodisa bo‘lib, uni tushunish uchun o‘z joniga qasd qilishga qaror qilgan odamning ruhiy holatini... psixologiyasini tushunish kerak deb ta‘kidlab o‘tadi. Bundan tashqari u o‘z joniga qasd qilish - bu, birinchi navbatda, umidsizlik psixologiyasi ...” deb aytib o‘tadi.

Umuman suitsidal xulq-atvor va suitsidal xavf omillari bir qator mamlakatimiz va chet el olimlari tomonidan tadqiq qilinib kelinmoqda. Ushbu masalalarga bag‘ishlangan ilmiy mushoxadalar: G.Deshais, E.Dyurkgeym,

Z.Freyd, G.K.Yung, G.S.Salliven, K.Rodjers, V.Frankl, E.Shneydman, M.Farber, N.Farberou, F.Baumeister, S.J.Sher, Dj.Mann, M.Asberg, V.I.Braunlarning tadqiqotlarida o‘z ifodasini topgan.

“O‘z joniga qasd qilish” atamasi lotincha “sui” - o‘zini-o‘zi, “caedere” - o‘ldirishdan kelib chiqqan va insonning hayotdan o‘zini-o‘zi mahrum qilish harakati degan ma‘noni anglatadi. "O‘z joniga qasd qilish xulq-atvori" atamasi birinchi marta 1947-yilda G.Deshais tomonidan kiritilgan.

E.Dyurkgeym ta‘rifiga ko‘ra, (o‘z joniga qasd qilish haqidagi birinchi fundamental ish muallifi): "O‘z joniga qasd qilish bu to‘g‘ridan-to‘g‘ri yoki bilvosita jabrlanuvchining o‘zi tomonidan sodir etilgan o‘limi deb ataydi.

Tadqiqotchilar suitsid fenomenini ko‘pincha psixologik inqiroz haqidagi tasavvurlar bilan bog‘laydilar. Ushbu vaziyatda inqiroz, shaxsning hayotiy o‘ta zarur ehtiyojlarini qondirish yo‘lidagi to‘siqlarga duch kelishi vaziyatida kelib chiqadigan emotsional holat sifatida tushuniladi, ya‘ni shunday to‘siqlarki, odam uni o‘zini

oldingi hayotiy tajribasidagi muammolarni hal qilish usullari bilan bartaraf etib olmaydi.

Shunday qilib, psixologik inqiroz, tashqi sharoitlar tomonidan kelib chiqadigan xavf ta'siri ostida yuzaga keladigan (inson psixikasiga) emotsional turg'unlikning ichki buzilishi sifatida ko'riladi.

Adabiyotlarda ko'pincha suitsidal xatti-harakatlar bilan solishtiriladigan, «autatravmatizm» (o'ziga jarohat yetkazish), «autoagressiv hatti-harakat» terminlari uchraydi. Agar autoagressiv harakatning oxirgi maqsadi o'z joniga qasd qilish bo'lsa, uni suitsidal hatti-harakatlarga bog'lash mumkin. Zamonaviy, ayniqsa, xorijiy adabiyotlarda «autodestruktiv» (o'ziga zarar yetkazish bilan bog'liq xulq-atvor), «o'zini-o'zi yo'q qilish» xulq-atvori tushunchasi keng tarqalgan. Psixologik-ruhiy og'riq, og'ir inqirozli holatning umumiy belgisi hisoblanadi. Ko'ngil og'rig'iga chiday olmaslik, uni har qanday yo'l bilan to'xtatishga, unga barham berishga olib keladi, inqirozli vaziyatdagi odamga esa suitsid o'z muammolaridan qutilish va hal etish usuli sifatida tanlanadi.

E.Dyurkgeymning (Dyurkgeym,1994) o'z joniga qasd qilishning ijtimoiy nazariyasiga muvofiq suitsidal fikrlari avvalo shaxsning ichki shaxsiy aloqalarining uzilishi, o'zi taalluqli bo'lgan ijtimoiy guruhdan begonalashuvi oqibatida paydo bo'ladi. Uning qarashlariga muvofiq, suitsidning uchta asosiy ko'rinishlari mavjud. Birinchi turi - o'z joniga suiqaqd qilish harakatlari egoizmni bildiradi va ko'pgina holatlarda o'zini-o'zi yo'q qilish individning o'zini jamiyatdan, oilasi va do'stlaridan begonalashgan va yakkalangan deb his qilishi bilan shartlanadi. Ikkinchi turi - anomik o'z joniga suiqaqd qilish bo'lib, u shaxsning ijtimoiy guruh bilan o'zaro aloqasining buzilishiga olib keladigan jamiyatdagi o'zgarishlarga moslashishdagi muvaffaqiyatsizliklar oqibatida yuz beradi. Ular ayniqsa, ijtimoiy-iqtisodiy inqirozlar vaqtida ko'payadi, biroq, ijtimoiy yuksalishda ham saqlanib qoladi, chunki farovonlikning tezlik bilan o'sishi oldingi hayotiy sharoitlardan farq qiluvchi yangilariga moslashishni keltirib chiqaradi. O'z hayotiga suiqaqdning oxirgi, uchinchi ko'rinishini E.Dyurkgeym altruistik deb nomlagan. Suitsidning ushbu turida odamning sotsiumning (jamiyatning) yoki guruhning obro'li shaxsi (avtoriteti) tomonidan uning egoidentligini bostirishi oqibatida u jamiyat foydasi, qandaydir ijtimoiy, diniy yoki falsafiy g'oya uchun o'zini qurbon qiladi.

Psixoanaliz asoschisi, psixiatr Z.Freydning suitsid borasidagi tasavvurlari odamdagi mavjud ikkita asosiy mayl konsepsiyasiga asoslanadi: Eros - hayot instinkti va tanatos - o'lim instinkti. Inson hayoti ular o'rtasidagi jang maydoni hisoblanadi. Inson nafaqat yashashni, suyuqli bo'lishni va o'zining davomini farzandlarida ko'rishni istaydi - shunday davrlar yoki ruxiy holatlar bo'ladiki, bunda o'lim istalgan bo'ladi. Yosh o'tishi bilan eros o'lib boradi, tanatos kuchli, qatiyatli bo'lib boradi va odamni o'limga olib borib, o'zini to'liq ro'yobga chiqaradi. Freydga muvofiq suitsid

va o'zini o'ldirish tanatosning buzg'unchi ta'sirining namoyon bo'lishidir, ya'ni agressiyaning natijasidir.

G.K.Yung o'z joniga qasd qilish muammosiga to'xtalib, suitsidning sababi sifatida, odamning ma'naviy qayta tirilishga ongli intilishini ko'rsatib o'tgan. Ushbu intilish turli ko'rinishlarni qabul qiluvchi jamoaviy ongsizlik arxetiplarining dolzarblashuvi bilan asoslangan.

- metempsixoz (ruxlarning ko'chishi) bunda odam hayoti tanaga turli hosliklarni gavalantirish orqali cho'ziladi.
- yangi shaklga kirish, shaxsning uzluksizligini saqlab qolishni va inson tanasida yangitdan tug'ilishni nazarda tutadi.

- inson hayotining o'limdan so'ng «nozik tana» deb ataladigan holatida qayta yaralish - tiklanish.

- individual hayot doirasi o'ladigan mavjudoddan o'lmaydiganga aylanishi bilan birgalikdagi qayta tirilish.

- shaxsdan tashqarida ro'y beradigan transformatsiya yo'li orqali qayta yaralish.

K.Xorni psixodinamik yo'nalish va ego psixologiyada suitsid borasida shunday fikrni taxmin etgan, ya'ni odamlar o'rtasidagi munosabatlar buzilishida xavotirlardan kelib chiqadigan asabiy (nevrotik) nizo paydo bo'ladi. U bolalik davridayoq atrofdagi dushmanlikni his etish bilan boshlanadi. Xavotirlikdan tashqari, odam asabiy vaziyatda yolg'izlik, ojizlik, tobelik va dushmanlikni his etadi. Ushbu fenomenlar suitsidal xulq-atvorning asosi bo'lib chiqishi mumkin (masalan, katta odamdagi chuqur nomukammallik hissi va ideal «Men» obrazi yoki ijtimoiy standartlarga nomuvofiqligi bilan birgalikdagi bolalarcha tobeligi). Dushmanlik nizoda dolzarblashadi, deb xisoblagan K.Xorni. U suitsidal xulq-atvor shakliga kirmasligi ham mumkin, biroq nafrat ijirg'anish yoki global rad etish ko'rinishlarida namoyon bo'lishi mumkin. Agar tashqi qiyinchiliklar odamning egotsentrik ustanovkalari yoki illyuziyalari bilan uyg'unlashsa, ular kuchayadi. Bunda o'ziga va o'zgalarga bo'lgan nafrat va dushmanlik shunchalik kuchli bo'lishi mumkinki, o'zining o'limi qasos olishning jozibali usuli bo'lib chiqadi. Bir qator hollarda xohishga ko'ra o'lim o'z «Men»ini tasdiqlashning yagona usuli bo'lib qolishi muamkin. Taqdirga tan berish, ya'ni bunda autodestruktivlik ustunlik qiluvchi moyillik bo'lib chiqishini K.Xorni, o'zini - o'zi o'ldirishning latent (yashirish) shakli sifatida ta'kidlaydi.

Bolalar va o'smirlarda o'z joniga qasd qilishdan oldingi sindromning mezonlarini quyidagicha bo'lishi mumkin [*Lochel Mi, 1983*]:

- o'z joniga qasd qilish haqidagi fikrlar majmui;
- disforik holatlar (xafagarchilik, tushkunlik hissi);
- uyqusizlik, ovqatlanish xatti-harakatlaridagi o'zgarishlar, charchoq, vegetativ kasalliklar kabi buzilishlar;
- o'z joniga qasd qilish haqida aniq g'oyalar shakllanadi.

Prodromal belgilari bo'lgan presuitsid sindromining 3 bosqichi mavjud bo'lib, ular quyidagilar [*EnachescuC., RetezeanuA., 1991*]:

- ruhiystressbosqichi;
- chegaraviyvaziyat; - ruhiytushkunlikbosqichi.

O'z joniga qasd qilishni muvaffaqiyatsiz tarzda amalga oshirilishi shaxsning suitsid qilish niyati yo'ligidan dalolat bermaydi. O'rganilgan nazariy tahlillar shuni ko'rsatdiki, mazkur holatni boshidan kechirgan shaxslar ushbu holatni yana takrorlashadi. Statistika ma'lumotlarga ko'ra o'z joniga qasd qilgan o'smirlarning 40 foizi allaqachon ushbu holatni oldin ham turli ko'rinishlarda takrorlashgan. Birinchi o'z joniga qasd qilishga urinishdan keyin bir yil ichida o'z joniga qasd qilish harakatlari 30% hollarda takrorlanadi va 1-2% odamlar o'z joniga qasd qilish natijasida vafot etadi. O'z joniga qasd qilishga uringan shaxslarni o'z fikridan qaytarish mumkin. Sababi inson ko'p hollarda o'lishni xohlamaydi, bunday xarakatlardan asosiy maqsad muammoni yechimi deb o'ylanadi. Takroriy o'z joniga qasd qilishga urinishlarning oldini olish uchun psixoterapevtik ta'sirlardan foydalanish mumkin.

K.Menninger tadqiqotlarida, 7-11-sinflardagi 1621 nafar maktab o'quvchilarini o'rganib chiqib, odamlarning 22 foizi o'z joniga qasd qilish fikri va o'z o'limi haqida g'oyalarga ega ekanligi, 8 foizi namoyishkorona yoki "shantaj" bo'lgan o'z joniga qasd qilishga urinishlari, 5 foizi impulsiv o'z joniga qasd qilishga urinishlarini aniqladi va 2% haqiqiy o'z joniga qasd qilishga urinishlar bo'lganligini qayd qildi.

O'smirlar orasida tugallangan o'z joniga qasd qilish chastotasi nisbatan past va barcha o'z joniga qasd qilish harakatlarining 1% dan oshmaydi. Bu yoshdagi o'z joniga qasd qilish harakatlari ko'pincha namoyishkorona xarakterga ega va ko'pincha "o'z joniga qasd qilish" shantajining xususiyatlarini ko'rsatishi mumkin.

"Yashama" ko'rsatmasi alkogolizm bilan bog'liq suitsidal irsiyatni aniqlashda P.I.Kovalevskiy, D.I.Shustov, D.Dj.Bruksbenk, T.Xalsrum, D.Rozenfild tomonidan o'rganib chiqilgan. 1916 yilda A.F.Koni o'zining "O'z joniga qasd qilish" va 1803 yildan 1912 yilgacha "Rossiyaning Yevropa qismida aroqning iste'mol qilinishi" asarida ta'kidlaganidek, ichuvchilarning kelib chiqishi badavlat oilalar, bolalar o'limining yuqori surati bilan farqlanadi. Shunday qilib, ko'pgina tadqiqotlar natijasi, negativ hayotiy saylashni aniqlashtiruvchi "Yashama" dasturi autoagressiya bilan bog'liq ekanligini ko'rsatib o'tadi.

A.R.Korshunova, depressiv tartibsizliklar va suitsidal urinishlari mavjud bo'lgan shaxslarda reprezentatsiya munosabatlarining "Men-Boshqa" usulini Rorshax testi, Tematik apperseptiv testi yordamida tadqiq etdi. Natijada, suitsidlar urinishlari mavjud bo'lgan guruhda integratsiya reprezentatsiyalarining buzilishi, dushmanlik shaklidagi munosabatlar, atrofdagilar bilan hamkorlikda passiv pozitsiya, "devitalizatsiya" ("o'zini o'ldirish" va jabrlanuvchi pozitsiyasidan solishtirish)

mexanizmi yordamida boshqaradigan, yo‘qotish emotsional tajribasining intensiv kechinmalarining belgilari aniqlangan. Suitsidal urinishlarsiz depressiv tartibsizliklari mavjud bo‘lgan shaxslarda reprezentatsiyalar mazmunini, ko‘proq bavo-sita muhofaza mexanizmlari bilan boshqaradigan, ajralishning emotsional tajribasi tashkil etadi (xayol surish, ramziy ma‘noda bog‘liqlik munosabatlarini saqlashga yo‘naltirgan, ajralish tajribasini rad etish).

A.M.Sisoyev tomonidan keltirilgan ma‘lumotlarda, sudlangan autoagressantlarda (anamnezda suitsidal urinishlar va o‘ziga jarohat yetkazish) autoagressiyasiz sudlanganlardan farqliroq, o‘zini qo‘lga olishining yuqori darajasi, isteriyaga moyillik, yuqori agressivlik qayd etilgan, bu borada umumiy aqliy imkoniyatlarda katta farqlar aniqlanmagan.

A.V.Boeva, psixonevrologik dispanser bemorlarining klinik va ijtimoiypsixologik xarakteristikalarini Zunga, Spilberger-Xanin, K.Tomas testi yordamida, suitsidal xulq-atvorning muhim psixologik determinantlari shaxs xarakteristikalarini ekanligini aniqladi. Bular, emotsional zaiflik, murosasizlik, mustaqillikka intilish va distimiya. Shu bilan birga muallifning ta‘kidlashicha, “distimiya” omilini belgilovchi, “gipertimlik” va “namoyish etish” parametrlari bo‘yicha salbiy ma‘nosi, hayotdan ketishning haqiqiylikini tasdiqlaydilar.

N.V.Vereshagina suitsidal urinish va depressiv tartibsizliklari mavjud bo‘lgan bemorlarni Rorshax testi yordamida tadqiq etganda suitsidientlarning quyidagi xususiyatlarini aniqladi: xulq-atvorning past darajada o‘zini-o‘zi nazorat qilishi, impulsivlik, oldindan taxmin qilib bo‘lmaslik, yuqori ishonuvchanlik, strategik zahiralarning past rivojlanish darajasi, frustir kechinmalarining past pog‘onasi, ishonch munosabatlarga intilish, hamkorlikka yetarli qobiliyatlari yo‘qligida empatiyaning yuqori darajasi. Shu yerda muallif tomonidan ta‘kidlanganki, suitsidal xulq-atvori mavjud shaxslar uchun ijtimoiy izolyatsiyaga intilish, refleksiyaning me‘yordan ortiq darajasi, o‘zini-o‘zi negativ idrok qilishi, o‘zini-o‘zi tanqid qilishi, o‘xshashlikning shakllanmaganligi, o‘zini olib qochishdek xulq-atvorning turi, depressiv reaksiyalarga moyillik, nochorlik va aybdorlik hissiyoti, me‘yordan ortiq aqli bo‘lishi, konseptual rigidlik, murosasizlik, motivatsion zo‘riqishning yuqori darajasi bilan tavsiflangan.

A.E.Lichko tomonidan suitsidal xulq-atvor va xarakter aksentuatsiyaning o‘zaro korrelyatsion bog‘liqligi belgilangan.

A.A.Yavorskiy, o‘z tadqiqotlarida harbiy xizmatni o‘tagan shaxslarda suitsidal xulq-atvor xususiyatlarini o‘rganib chiqib, haqiqiy suitsidal xulq-atvor astenik, shizoid va affektiv shaxslarga xos bo‘lishini ilmiy asoslab beradi.

V.V. Nicheporenko ma‘lumotlariga ko‘ra, askar va serjantlar suitsid holatlarini o‘rganib chiqib, u xarakterning urg‘ulari tizimida quyidagi turlarni aniqladi: astenonevrik (51%), infantil-voyaga yetmagan (22%), senzitiv (11%), emotsionalbog‘liq (9%), chegarlangan-konform (7%). Suitsidal xulq-atvorning

shakllanishi uchun eng ahamiyatli shaxs xususiyatlari, V.V.Nicheporenko fikricha, ta'sirchanlik, fe'l-atvorning giperaktiv foni, o'zini-o'zi past baholash, yakkalikka intilish bo'lib kelgan.

G.A.Fastovsov (2004) tomonidan ko'pchilik suitsidentlar uchun ko'ngli noziklik, ta'sirchanlik, oson xavotir paydo bo'lishi, uzoq taxminlar shakllanishida keskinlik, affektiv rigidlik, kechinmalarning pessimistik tus olishi, yashirin geteroagressivlik, kognitiv rigidlik kabi xulq-atvor ko'rinishlari xarakterli ekanligi aniqlanadi.

V. V.Logvinenkoning suitsidal urinishlar sodir etgan, muddatli xizmat o'tayotgan harbiylarda kommunikativ bag'rikenglik darajasi va muloqot bo'yicha kasbdoshlarinig kommunikativ ustanovkalar xususiyatlarini o'rganishga bag'ishlangan empirik tadqiqotida, suitsidal urinishlar sodir etgan harbiylar boshqalarni baholashda o'zini namuna-etalon sifatida ko'rib chiqmaslik, kasbdoshlarining kamgapligiga javoban o'z his-tuyg'ularini yashirish bilan tavsiflanadi. Bunda, suitsidal urinishlari bor harbiylarda o'zini qabul qilishning past darajasi, yuqori internallik bilan tavsiflanadi.

V.F. Voysex ta'riflagan zamonaviy tadqiqotlarda, "Gaplarni tugatish" Strelyau, Sondi testi, Dj.Kagan metodikasi bo'yicha o'xshash rasmlarni solishtirish yordamida, suitsidentlarda dixotomik fikrlashning ustunligi, affektiv zo'rlikning yuqori darajasi, affektga moyillik mavjudligi haqida ilgari olingan ma'lumotlar o'z tasdig'ini topgan.

Suitsid muammosi psixoterapevtik, diniy va ijtimoiy-falsafiy nuqtai-nazar jihatidan ko'rib chiqilgan. O'z joniga qasd qilish hodisasi diniy ilmlar tomonidan ham o'rganilgan bo'lib, u barcha dinlarda qoralanadi. Xususan, Islom dinida bu hodisaga nisbatan salbiy munosabat bildirilib jumladan, "Hadis" to'plamlarida ta'kidlanishicha: "Bir kishi o'zini-o'zi jarohatlab o'ldirdi, shunda Alloh-Taolo: Bandam mendan ilgari o'z jonini o'zi oldi, uni men jannatdan mahrum qildim" - deydi.

Umumjahon muammolardan biri hisoblangan o'z joniga qasd qilish hodisasini tadqiq qilishda barcha mamlakatlar qatori respublikamizda ham qator ilmiy izlanishlar olib borilgan bo'lib, ularda suitsid muammosi, shu jumladan suitsidal xulq- atvorgv moyil o'smirlar suitsidini psixiatrik, psixologik va ijtimoiy jihatdan tahlil qilinadi.

Xususan, 1989 yilda O'zbekiston hukumati qarori asosida Nizomiy nomli Toshkent davlat Pedagogika instituti "Psixologiya" kafedrasida tashkil etilgan "O'zbek xotin-qizlarining o'zini-o'zi yondirishining ijtimoiy psixologik sabablarini o'rganish" yuzasidan tashkil etilgan ilmiy tadqiqod guruxi va laboratoriyasi xodimlarining olib borgan ilmiy ishlari o'z joniga qasd qilish xodisasini ijtimoiy psixologik jihatdan taxlil qilishga muxim xissa qo'shdi. Ilmiy tadqiqot guruxi a'zolari O'zbekistonda nafaqat xotin - qizlar o'rtasida o'zini-o'zi yondirish sabablarini, balki umuman suitsid muammosi shu jumladan, suitsidal xulq atvorga moyil o'smirlarni suitsid muammosi yuzasidan xam qimmatli fikr va muloxazalarini ilgari suradilar.

Ilmiy - tadqiqot guruhi tomonidan va professor M.G.Davletshin tahriri ostida chop etilgan “O‘zbekiston sobiq SSRda o‘zbek ayollarining o‘zini yondirishining ijtimoiy psixologik sabablarini o‘rganish” nomli ilmiy metodik tavsiyanoma O‘zbekistonda o‘z joniga qasd qilish ijtimoiy-psixologik jihatdan tadqiq qilishga bag‘ishlangan dastlabki yirik asarlardan biri bo‘ldi.

Asarda mualliflar tomonidan o‘zbek xotin-qizlarining o‘zi-o‘ziga o‘t qo‘yish sabablarini ko‘rsatish bilan bir qatorda o‘smirlarda suitsidal xulqning kelib chikish sabablari, yosh xususiyatlari va kattalar suitsidan farqi va o‘ziga xosligi xaqidagi qimmatli fikr va muloxazalarini ilgari suradilar. Jumladan, mualliflar fikriga ko‘ra yosh inqirozi ma‘lum bir yoshga to‘g‘ri kelib, suitsidal xulqning kelib chiqishiga bu xususiyat aloxida o‘rin tutadi. Shuningdek, tanglik xolatlari o‘smirlarda ijtimoiy psixologik moslashishning izdan chiqishiga sabab bo‘lib, ruxiy jaroxatlanish xolatlarini keltirib chiqaradi. Ruxiy jaroxatlanish esa suitsidal xulqning kelib chiqishida eng asosiy sabablardan biri bo‘lib hisoblanadi. Ruxiy tanglik xolatida suitsidal xulq-atvorga moyil o‘smirlarda xam xuddi kattalar singari o‘zining “Men” obraziga nisbatan bo‘lgan munosabati izdan chiqib, muammoli vaziyatlarda qaror qabul qilishda qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi, natijada nizoli vaziyatga barxam berishning to‘g‘ri yo‘li o‘rniga noto‘g‘ri, qaltis va suitsid yo‘lini tanlaydilar. Shuningdek, oilaviy munosabatlardagi turli xil nizolar va oilada bolalar tarbiyasida yo‘l qo‘yilgan nuqsonlar xam suitsidal xulq-atvorga moyil o‘smirlarda suitsidal xulqning kelib chiqishiga ta’sir qiladi degan fikr mualliflar tomonidan ilgari suriladi.

E.Usmanov, G‘.Shoumarov, B.Umarov, N.Soginov, U.Kodirov va boshqalarning ilmiy ishlarida ayollar o‘z-o‘zini yoqib yuborishning ijtimoiypsixologik xususiyatlari, bolalar o‘rtasida suitsid omillari, sabablari va turlarining ijtimoiy-psixologik yosh xususiyatlari, O‘zbekistonda suitsid epidemiologiyasining ijtimoiy-psixologik jihatlari o‘rganilgan. I.Maxmudov, B.Botirov, E.Sattorov va S.Axundjanova tomonidan Xorazm viloyati va Qoraqalpog‘iston Respublikasi materialida suitsidning huquqiy jihatlari o‘rganilgan.

Hozirda Respublikamizda deviant xulqli, og‘ir tarbiyali, suitsidga moyil muammoli o‘smir yoshlar bilan maktab psixologi, pedagoglar jamoasi, mahalla qo‘mitalari, voyaga yetmaganlar bilan ishlash komissiyalari, bolalar psixologlari ish olib borishmoqda. Professor B.M.Umarovning ta’kidlashicha, 13-17 yosh oralig‘ida sodir etilayotgan jinoyatlarning sababiasosan, kattalarning bee’tiborligi, ota-ona va o‘qituvchilar bilan o‘zarokelishmaslik holati, yoshlarning muqaddam sudlangan shaxslarning salbiy ta’siriga tushib qolish holati, spirtli ichimliklarga, giyohvandlik moddalari kabilarga berilishi oqibatida kelib chiqmoqda.

Psixologik adabiyotlarda o‘smirlarning 11-15 yoshgacha bo‘lgan davri jinsiy yetilish, faol jismoniy o‘sish, shaxs sifatida shaklanish davri deb sifatlanadi. Ayni shu

davrda insonlarning fe'li, ijtimoiy munosabatlari shakllanib, odamlarga va atrof voqealikka bo'lgan munosabatlari ham yaqqol ko'zga tashlana boshlaydi.

Z.D.Paluanovning “Qoraqalpog‘iston respublikasida suitsidning ijtimoiy-psixologik muammolari va ularni oldini olish” nomli nomzodlik dissertatsiyasida Qoraqalpog‘iston Respublikasida ijtimoiy-psixologik muammolarni o‘rganish va suitsidni oldini olish bo‘yicha choralarni ishlab chiqish mexanizmlari, suitsidga ta’sir etuvchi ijtimoiy-psixologik, etnopsixologik, ekologik, iqtisodiy va psixologik omillarni tadqiq etgan.

B.M.Umarovning “Suitsidologiya” nomli o‘quv qo‘llanmasida O‘zbekiston sharoitida o‘smirlarning o‘z joniga qasd qilishning ijtimoiy-psixologik jihatlari o‘rganilgan. Unga ko‘ra turli yoshlarda suitsid dinamikasi, motivlari gender jihatdan tahlil qilingan.

O‘zbekistonda ilk marotaba Bosh prokuratura tinglovchilari uchun I.I.Maxmudov, B.M.Botirov, E.N.Sattorov, S.A.Axundjanovalar tomonidan “Suitsidologik dalillarga psixologik yondashuv (Qoraqalpog‘iston va Xorazm xududlari misolida)” nomli o‘quv qo‘llanmasi nashr ettirilgan. Mazkur qo‘llanmadan prokuratura xodimlari o‘z kasbiy faoliyatida o‘z joniga qasd qilish mohiyatini psixologik tushunishda samarali foydalanishlari mumkin.

G.A.Qarshiboeva o‘z tadqiqotlarida Jizzax va Namangan viloyatlari ma’lumotlaridan kelib chiqib, o‘z joniga qasd qilishning viloyat (shahar, qishloq), jinsi (erkak, ayol), yoshi (maktab o‘quvchilari, kattalar), ta’limiy, oilaviy, ijtimoiy-iqtisodiy, demografik xususiyatlarini ilmiy jihatdan tahlil qilgan.

N.J.Xodjaevaning tadqiqotlarida o‘z joniga qasd qilishning tibbiy, klinik, epidemiologik jihatlari ochib berilgan. U o‘z tadqiqotlari natijasida O‘zbekistonda o‘z joniga qasd qilishning oldini olish maqsadida aholiga psixiatriya yordamini takomillashtirish uchun asos bo‘lgan qimmatli natijalarga erishildi.

G.B.Shoumarov, N.A.Sog‘inov, U.D.Qodirov va Z.D.Palvanovalar tomonidan suitsid mavzusi bo‘yicha amaliy tavsiyalar shakllantirilgan o‘quv qo‘llanma chop ettirilgan.

Jumladan, G.Z.Tojiboeva tomonidan maktab psixologining nizoli vaziyatlardagi psixokorreksion faoliyati xususiyatlari o‘rganilgan va ta’lim-tarbiya jarayonida o‘smirlar o‘rtasidagi shaxslararo nizolar o‘quvchilar va o‘quv guruhlariga ham salbiy, ham ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Shu munosabat bilan maktab psixologlarining o‘smirlar o‘rtasidagi shaxslararo nizolar sharoitidagi ishi shaxslararo nizoning shaxslilikni rivojlantiruvchi salohiyatini maksimal amalga oshirishga va uning salbiy oqibatlarini yuzaga kelishi ehtimolini kamaytirishga yo‘naltirilishi kerak deb xulosa qilingan.

Y.K.Normetova tomonidan sog‘liqni saqlash tizimida psixologik xizmat faoliyatini tashkil etishning o‘ziga xos xususiyatlari tadqiq qilinib, bemorlar

sogʻayishida, shifokorlarning faoliyatida ijtimoiy-psixologik xizmatning oʻrni keng yoritib berilgan. Aholi oʻrtasida psixologik bilimlar targʻibotini yoʻlga qoʻyish sogʻliqni saqlash tizimida psixologik xizmatni tashkil etishning muhim elementlaridan biri boʻlib, odamning psixologik xizmat muassasalariga oʻz vaqtida murojaat qilishlariga zamin hozirlaydi va ularni kasallik taʼsirida yuzaga kelishi mumkin boʻlgan bir qator noxush psixologik holatlarni oʻz vaqtida aniqlash hamda davolash imkoniyatini beradi degan xulosalar chiqarilgan.

F. F.Rasulova tomonidan oʻsmirlarda agressiv xulq-atvor namoyon boʻlishining psixologik xususiyatlari oʻrganilib, agressiyaga moyil oʻsmirlar xulq-atvorini psixoprofilaktika qilish va psixokorreksiyalash maqsadida ota-onalar, pedagoglar va psixologlar hamkorlikda samarali ish olib borishining algoritmi ishlab chiqilgan.

G. I.Sattorova tomonidan ilk oʻspirinlar irodaviy sifatlarini psixodiagnostika qilish va psixokorreksiyalash jarayonini takomillashtirish yuzasidan tadqiqotlar olib borilgan. Muallif psixologlar tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirish kurslarida iroda diagnostikasiga bagʻishlangan oʻquv-mashgʻulot blokini yoʻlga koʻyish muhimligini eʼtirof etgan.

D.R.Abdumajidova oʻsmirlarda assertiv xulqni shakllantirishning ijtimoiypsixologik xususiyatlarini aniqlash orqali psixodiagnostika va psixokorreksiya tadbirlari samaradorligini oshirish muhim masalalar sarasiga kirishini taʼkidlab, olib borilgan tadqiqot natijasida oʻsmirlar oʻquv faoliyatida assertiv xulqning intellektual (erkin fikrlovchi, ahloqiy meʼyorlarga amal qiluvchi), shaxsiy (maʼsuliyat, dadillik, intiluvchanlik) va emotsional (kayfiyat, optimizm) darajalarini aniqlagan. Shuningdek, oʻsmirlarda assertiv xulqni shakllantirishga yoʻnaltirilgan “Oʻsmirlarda assertiv xulqni shakllantirish darajasini aniqlash” psixologik trening dasturi samaradorligini isbotlagan.

X.X.Jabborov tadqiqotlari asosida, oʻsmirlar oʻrtasida vayronkor gʻoya va buzgʻunchi mafkuralarga nisbatan barqaror mafkuraviy immunitet shakllantirish va rivojlantirishga qaratilgan ijtimoiy-psixologik treninglar oʻtkazish orqali, oʻsmirlardagi mafkuraviy immunitet beqarorlik darajalarini baholashning uslubiy taʼminoti ishlab chiqib, amalda sinovdan oʻtkazdi. Tadqiqot natijasi, barqaror mafkuraviy immunitet shakllantirish ishlarining ilmiy-metodik taʼminotini kuchaytirishga qaratilgan.

O.S.Qodirovning “Oʻsmirlarda (11-15 yosh) jinoyat motivlari shakllanishining psixodiagnostikasi va psixokorreksiyasi” nomli nomzodlik dissertatsiyasida oʻsmirlarda jinoyat motivlari shakllanishini oʻrganish, oʻsmirlar xulq-atvorida jinoyat motivlari shakllanishida salbiy omillardan himoya qiluvchi (huquqiy ongni shakllantiruvchi) zamonaviy-psixologik mexanizmlar tuzilmasi, oʻsmirlarning individual va ijtimoiy-psixologik rivojlanishiga salbiy taʼsir qilishi mumkin boʻlgan

“o’zini tasdiqlash”, “o’z manfaatlarini boshqalardan ustun qo’yish”, “o’g’rilik”, “bezorilik”, “buzg’unchilik”, “qasoskorlik”, “o’z kuchi va jasoratini ko’rsatuvchi” jinoyat motivlarini oldini olishga xizmat qiluvchi uslubiy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

R.Z.Jumayev olib borgan tadqiqotlarida o’smirlarda milliy o’zlikni anglashning psixologik xususiyatlarini tadqiq qilgan. Olim ijtimoiy xulqning ichki, ma’naviy regulyatori sifatida milliy o’zlikni anglash xususiyatlarini ishning asosiy maqsadi qilib olgan. Bunda, asosan, o’smirlar ongida diniy his-tuyg’u va e’tiqodning shakllanishi ma’naviy hayot doirasida muhim ahamiyatga egaligi va ularning ijtimoiy axloqini, xulqini takomillashtiruvchi yoki ulardagi salbiy xulq-atvor shakllanishiga nima sabab bo’lishini tadqiq qilgan.

G.T.Yadgarovanning «Noto’liq oilalarning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari» nomli dissertatsiyasida esa o’smirlarning ijtimoiylashuvi normal kechishi inson psixikasida barcha jarayonlarga tezlik bilan adaptasiya (moslashuv) hosil qilinishi va mazkur jarayonlarning shaxs xulq-atvoriga ta’siri ilmiy psixologik jihatdan asoslab beriladi.

D.M.Anvarovanning «O’smirlar ma’naviyati shakllanishi va rivojlanishining psixologik xususiyatlari» nomli nomzodlik dissertatsiyasida esa o’smirlarning hissiyemotsional xususiyatlarni ularning ma’naviyatini shakllanishi va rivojlanishining psixologik qonuniyatlari va aynan o’smirlik yoshida kechadigan inqirozli holatlarda shaxsda shakllangan ma’naviy bilimlar uning ko’plab salbiy ilatlarga og’ishishini bartaraf qilishi mumkinligi ilmiy asoslab berilgan.

Mazkur tadqiqotchilar suitsid bo’yicha bir qancha ilmiy tadqiqotlarni olib borgan bo’lsalarda, aynan deviant xulq-atvorli o’smirlarda suitsidial xulq-atvorni kelib chiqishi va profilaktikasi bo’yicha konkret ilmiy tadqiqotlar olib borilmagan.

Shunday qilib, o’zini o’ldirish barcha tadqiqotchilar tomonidan shaxsning nizolarni kechirish sharoitidagi ijtimoiy psixologik dezadaptatsiyasi oqibati sifatida qaralgan. Bunda suitsid o’zida shaxsning favqulotda vaziyatlardagi xulq-atvorining variantlaridan birini namoyon etadi, shu bilan birga vaziyatning suiqaqdga mosligi bilan emas, balki subektning o’ziga hosliklari, uning hayotiy tajribasi, intellekti, ichki shaxsiy aloqalarning mustahkamligi bilan aniqlanadi.

Xulosa: Xulosa qilib aytadigan bo’lsak, suitsidial holatlar uchrashi, ularni ijtimoiylashuvi jarayonida ma’naviy-axloqiy qadriyatlarining buzilishi singari salbiy tendensiyalar, muhim hayotiy ahamiyatga ega tushunchalarning noto’g’ri idrok etilishi natijasida vujudga keladigan stixiyali ijtimoiylashuv, shaxslarning o’zini namoyon qilishga intilishi bilan bog’liq ravishda shakllanadigan deviant xulq-atvor, dezadaptatsiya kabi sifatlarni rivojlanishi uchun xizmat qilishi mumkin.

Nazorat ob’ektlarida esa mazkur omilga nisbatan adekvatlilik va noadekvatlilik ko’rsatkichlari orasida salmoqli tafovutlar sezilmadi. Umuman, deviant xulq-atvorli o’smirlarda suitsidial holatlarni oldini olishga qaratilgan psixoprofilaktik va

psixokorreksion ishlarning olib borilishi ularning ijtimoiy-psixologik taraqqiyotni ta'minlashga xizmat qilar ekan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Maxmudova Z.M., Olimov L.Ya. Social Psychological Characteristics Of Psychological Defenses Manifested In Adolescents In Extreme Situations. Вестник интегративной психологии журнал для психологов. Выпуск № 22, 2021 г. С 233-237.
2. Elov Z.S. Causes and analysis of suicidal thoughts among adolescents. EPRA International Journal of Research and Development (IJRD). Volume: 6 | Issue: 11 | November 2021 75-76
3. Elov Z.S. Conditions and the reasons of cases of the suicide among the staff of law-enforcement bodies. European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences Vol 5 2017
4. Elov Z.S. Psychological influence of speech disorders and the causes that cause them on the child's psyche. Academicia globe: inderscience research volume: 3, issue 1, january-2022 39-42
5. Elov Z.S. Researches of the Reasons Conditions, Fastors of Suicide Rick Intellectual Archive Volume 5 Number 1. 2016. 49-53
6. Elov.Z.S. Қадимги халқлар урф-одатлари ва ривожланган жамиятда ўз жонига қасд қилишнинг ижтимоий психологик сабаблари. Тарих ва бугун (қадимги халқлар урф-одатлари ва бугунги замон) Jamiyat va innovasiyalar. 10.2021 169-173.
7. F.F.Usmonov, Z.S.Elov. Suicide – as a global problem facing humanity. Web of scientist: international scientific research journal. Volume 3, Issue 2, Feb.,2022. 349-354
8. Maxmudova Z.M., Olimov L.Ya. O`smirlarda ekstremal vaziyatlarda psixologik himoya mexanizmlarini shakllantirish. Monografiya. “Buxoro viloyat bosmaxonasi MChJ” nashriyoti. Buxoro. 2021. -B. 160.
9. Maxmudova Z.M., Olimov L.Ya.. Psixodiagnostika va eksperimental psixologiya. “Durdona” nashriyoti. Buxoro. 2021. -B. 600.
10. Olimov L, Avezov O. Social Psychological Characteristics Of Psychological Defenses Manifested In Adolescents In Extreme Situations. International Journal of Scientific & Technology Research. volume 9, issue 02, february 2020. P 2784-2786.